

Коваленко Олена Григорівна

*доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка*

Коваленко Елена Григорьевна

*доктор психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии
Полтавский национальный педагогический университет им.В.Г. Короленко*

Kovalenko Olena Hryhorivna

*doctor of psychology, docent
Poltava national pedagogical university named after V.H. Korolenko*

**УМОВИ ПРОЖИВАННЯ ЛІТНІХ ОСІБ ЯК ЧИННИКИ
ЇХНЬОГО МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ
УСЛОВИЯ ПРОЖИВАНИЯ ПОЖИЛЫХ ЛИЦ КАК ФАКТОРЫ
ИХ МЕЖЛИЧНОСТНОГО ОБЩЕНИЯ
LIVING CONDITIONS OF ELDERLY PERSONS AS THEIR
INTERPERSONAL COMMUNICATION'S FACTORS**

Анотація. Стаття присвячена вияву особливостей міжособистісного спілкування літніх осіб залежно від умов їхнього проживання. Міжособистісне спілкування літніх осіб розглядається як процес формування емоційних взаємин особистості. Установлено, що літні люди, які живуть з родиною мають більше можливостей для позитивного розвитку свого міжособистісного спілкування.

Ключові слова: міжособистісне спілкування, умови проживання, емпатія, почуття самотності, стилі спілкування.

Аннотация. Статья посвящена выявлению особенностей межличностного общения пожилых людей в зависимости от условий их проживания. Межличностное общение пожилых лиц рассматривается как процесс формирования эмоциональных отношений личности. Установлено, что у пожилых людей, живущих с семьей больше возможностей для положительного развития межличностного общения.

Ключевые слова: межличностное общение, условия проживания, эмпатия, чувство одиночества, стили общения.

Summary. The article is devoted to revelation of specifics of elderly people interpersonal communication depending on their living conditions. The elderly people interpersonal communication is deemed to be a process of formation of emotional relationships of personality. It had been founded that older people who live with a family have more opportunities for positive development of their interpersonal communication.

Key words: interpersonal communication, living conditions, empathy, loneliness, communication styles.

Для психологічної теорії і практики важливою є проблема міжособистісного спілкування в літньому віці. Однак, по-перше, наявні її психологічні дослідження здебільшого ґрунтуються на концепціях життєвого рівня, по-друге, недостатньо обґрунтована специфіка міжособистісного спілкування осіб саме похилого віку. Тому актуальним залишається дослідження психологічних особливостей міжособистісного спілкування літніх людей, зокрема, структури, функцій, механізмів, закономірностей, чинників такого спілкування. Останньому, а саме умовам проживання як чинникам міжособистісного

спілкування в літньому віці присвячене наше дослідження.

Міжособистісне спілкування літніх осіб є процесом формування емоційних взаємин особистості в цьому віці з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб їхньої поведінки один з одним [1]. Таке спілкування є суб'єкт-суб'єктним структурним утворенням, що має емоційну, пізнавальну й поведінкову складові. Воно значиме для літньої людини, бо дозволяє вирішувати життєво важливі задачі — коригувати смисл

свого життя та регулювати власні емоційні стани і переживання.

Динаміка міжособистісного спілкування в похилому віці зумовлюється зовнішнім і внутрішніми чинниками. Перші є рисами навколишнього простору (природного, антропогенного, соціального середовищ). Другими виступають біологічні, соціальні й психологічні особливості осіб похилого віку.

Навколишній простір, середовище, складається з сукупності природних, техногенних, соціальних і культурних об'єктів, явищ, процесів, які є зовнішніми щодо людини. Науковці розмежовують різні компоненти в навколишньому, просторовому середовищі. Поширеним є поділ їх на дві великі групи — природне (пов'язане з природним живим і неживим довкіллям) та соціальне (пов'язане з людиною чи сукупністю людей та продуктами їхньої діяльності). Доцільно виділити також третю групу — антропогенне середовище, зумовлене впливом людини на природне середовище [2, с. 70–98].

Природне середовище особи похилого віку становлять природні умови, які її оточують, сприяють чи перешкоджають її розвитку, її міжособистісному спілкуванню. Його компонентами є жива й нежива природа — ґрунти, водний простір, повітря, рослинний і тваринний світ, мікроорганізми. Вони можуть по-різному зумовлювати динаміку міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Природні явища також впливають на міжособистісне спілкування осіб похилого віку: так, великий снігопад і значний мороз, ожеледь можуть обмежити безпосереднє спілкування або навіть його унеможливити.

Антропогенне середовище — природне середовище, прямо чи непрямо, навмисно чи ненавмисно змінене людьми. Воно є досить широким через значну кількість форм діяльності людини. Це середовище складається із таких типів, як архітектурне (внутрішньоквартальне й житлове), середовище населених місць (міське й сільське), виробниче (промислове й аграрне).

Соціальне середовище — сукупність соціальних умов життя людини, що впливають на її свідомість і поведінку; це оточуючий її соціальний світ (соціум), який включає в себе суспільні (матеріальні й духовні) умови її існування, розвитку й діяльності, з якими тісно пов'язані її суспільні стосунки. До таких умов належить, зокрема, соціально-психологічні, культурні, наукові, соціально-економічні, інформаційні, етнічні, духовні тощо. Соціальне середовище особи похилого віку складається з людей, і це може бути як одна людина або невелика група людей, так і велика сукупність різних осіб. Взаємодія з різними елементами соціального середовища (окремими людьми або групами) у літньої особи може бути безпосередньою або опосередкованою. Це, по-перше, найближче оточення лю-

дини похилого віку — її рідні, друзі і приятелі, особи, які її обслуговують, по-друге, більш широке соціальне оточення, тобто ті, з ким вона взаємодіє час від часу (продавці в магазині, люди, котрі стоять у черзі на пошті, випадкові перехожі на вулиці тощо). Ті, хто належить до найближчого оточення людини похилого віку, найбільше впливають на динаміку її міжособистісного спілкування, хоча вплив інших осіб також не варто применшувати. Інформаційні умови, що характеризують соціальне середовище пов'язані, зокрема, з можливістю отримувати надійну й перевірену інформацію, є чинником міжособистісного спілкування літніх осіб. Етнічні умови також відіграють важливу роль у міжособистісному спілкуванні осіб похилого віку. Так, в одних культурах само собою зрозумілою є повага до старості, до представників старших поколінь, в інших культурах така повага не є загальноприйнятною.

Зовнішні чинники впливають загалом на ситуацію спілкування, що зумовлює його характер і ефективність. Ситуація спілкування може бути спокійною, а може бути напруженою, конфліктною. У другому випадку, коли людина стикається з протидією партнера по спілкуванню, їй складніше досягнути своїх цілей.

Чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку втілюються і в їхніх внутрішніх особливостях. Це — певні суб'єктивні умови міжособистісного спілкування, котрі виявляються у біологічних, психологічних і соціальних властивостях його суб'єктів.

Біологічні особливості людини наявні в неї з народження; вони є успадкованими або вродженими. Виявляються такі особливості в расовій приналежності, статі, будові тіла, стані здоров'я, властивостях нервової системи, численних індивідуальних рисах морфологічного характеру (у зрості, кольорі волосся, формі обличчя, силі голосу, тривалості життя тощо).

Психологічні особливості літніх людей, як чинники міжособистісного спілкування залежать від стану їхньої психіки, а конкретно — від функціонування трьох її підсистем.

Так, наприклад, якщо стан першої, когнітивної підсистеми психіки, а отже інтелектуальної сфери літньої особи, задовільний і в неї збереглася критичність мислення, то вона більше здатна аналізувати різні явища, події, інформацію, отриману з різних суперечливих джерел і менше схильна зазнавати маніпулювання від оточуючих у процесі спілкування, ніж та особа похилого віку, котра критично мислити не може. Чим менш порушеними в пізньому віці в людини є властивості уваги та сприйняття, тим більше особливостей поведінки партнера вона може помітити, що дозволить їй краще його зрозуміти. Якщо друга, регулятивна, підсистема психіки, уже не повністю забезпечує регуляцію діяльності й поведінки особистості, порушено

перебіг мотиваційних, емоційно-вольових процесів, то літня людина часто перебуває в негативних емоційних станах (особливо в тих, які виявляються досить активно, бурхливо). Якщо третя, комунікативна підсистема психіки, забезпечує передачу інформації від однієї особистості до іншої, координацію спільної діяльності, встановлення стосунків між людьми, то міжособистісне спілкування людини похилого віку розвивається більш гармонійно, вона схильна домовлятися, співпрацювати, йти на компроміс. За інших умов вона ухиляється від взаємодії або сперечається, конфліктує.

Соціальні особливості літньої особи як чинники її міжособистісного спілкування, виявляються у її соціальному статусі, у рівні освіти, професійній зайнятості, у соціальній активності, у наявності захоплень (хобі), в умовах проживання, у наявності важливих умінь і навичок тощо. По-різному може відбуватися спілкування особи похилого віку, котра працює і не працює; раніше була, наприклад, звичайним робітником або керувала виробництвом. У літньої особи, яка відвідує гуртки (співів, квілінгу, малювання, вишивки, іноземної мови тощо), полюбляє рибалити, куховарити, вигулює домашнього улюбленця, є соціально активною, уміє користуватися Інтернетом, Skype, є більше можливостей для налагодження спілкування з різними людьми, ніж у тієї, котра приділяє власний час протягом дня лише домашньому господарству й рідним, не має жодних інтересів, захоплень (крім, наприклад, бездумного перегляду телевізора) і не цікавиться сучасними засобами налагодження зв'язку. Особа похилого віку, яка живе сама, ізольовано, частіше може мати почуття самотності, ніж та, котра живе з родиною і має з нею нормальні взаємини.

Для виявлення зв'язку між особливостями міжособистісного спілкування осіб похилого віку та умовами їхнього проживання була проведена діагностика. Вона здійснювалася в межах емпіричного дослідження особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку та їхньої здатності до коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань. У ній узяли участь 208 осіб віком від 55 до 78 років.

Для діагностики використано спеціально розроблене структуроване інтерв'ю та такі методики: діагностики рівня емпатійних здібностей (В.В. Бойко), виявлення суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон), діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки (автор К. Томас, адаптація Н.В. Гришиної).

Аналізуючи результати дослідження особливостей міжособистісного спілкування літніх людей, можемо стверджувати, що більше половини (60,10%) досліджуваних рідко почуваються самотніми, що свідчить про їхню задоволеність своїми соціальними контак-

тами, хоча третині осіб властиво протилежні почуття (31,25%) [1]. З такими даними узгоджується висновок, що майже в половини (49,52%) літніх людей достатньо можливостей спілкуватися з друзями і приятелями, проте раніше (у дорослому віці) таких можливостей було більше, засвідчують опитані (73,08%) і це підтверджує припущення про звуження кола спілкування в похилому віці. Літні люди менше здатні до відображення індивідуальних особливостей та позитивних емоцій і почуттів оточуючих (занижений рівень емпатії – у 52,68% досліджуваних, низький – у 23,70%). Водночас у їхніх контактах з близькими людьми більшою мірою простежуються прояви образливості, схвильованості, зацикленості на негативних емоціях. Порівнюючи здатність осіб похилого віку до емоційного, раціонального та інтуїтивного відображення особливостей інших, можна робити висновки, що перше їм вдається краще ($t > 1,97$, при $p \leq 0,05$); тож респонденти в пізнанні оточуючих більше керуються емоціями, хоча ці емоції є переважно негативними. Активізується здатність літніх людей розуміти позитивні емоції й почуття близьких за умови зацікавленості останніми, їхніми переживаннями і проблемами та через уміння створювати спокійну атмосферу в стосунках. На думку досліджуваних, поряд з ними більше тих, кому вони подобаються (60,58%), ніж тих, хто подобається їм (54,81%), що може бути пов'язане з їхнім позитивним самоставленням і недостатньою критичністю по відношенню до себе, однак більшою критичністю у сприйнятті інших. Потреба у спілкуванні майже у двох третин (64,04%) осіб похилого віку задовольняється і лише в п'ятій частині (20,19%) його не вистачає.

Своє коло спілкування третина досліджених літніх осіб (37,98%) хотіла б змінити, і це свідчить про їхнє незадоволення ним. Побажання таких змін стосуються, по-перше, збільшення частоти спілкування з рідними, друзями, розширення кола спілкування (22,12%); по-друге, літні люди прагнуть подолати байдужість, досягти щирості, підвищити рівень культури спілкування тощо (16,83%). Поряд із цими особами, незадоволеними своїм колом спілкування, є інші, хто взагалі на це питання не відповідав (27,40%) або відзначав, що нічого не змінював би в таких контактах (27,89%), хоча спостереження вказують на те, що подібна стратегія спілкування їх не влаштовує. Досліджувані найбільше цінують в інших людях доброту (40,38%), чесність (36,06%), порядність (28,85%), ці ж якості вважають найкращими і в себе (відповідно – 30,77%, 17,31%, 12,02%; також працелюбність – 13,94%, відповідальність – 10,58%). В оточуючих літнім людям перш за все не подобається брехливість (33,17%), байдужість (10,58%), задрісність (8,17%), жадібність (7,69%), знервованість (5,77%). Більшість

із цих якостей є неприйнятною, хоча вони й виявляються в міжособистісному спілкуванні та визначають характер ціннісного ставлення до інших осіб.

Літні люди менше схильні як до прямого суперництва, так і до спільного розв'язання проблем, яке виявлялося б у пошуковій альтернативі, котра влаштовує кожного ($t > 1,97$, при $p \leq 0,05$). Частіше респонденти або пристосовуються до ситуації, а тому жертвують власними інтересами заради інших, або уникають її вирішення, обговорення непорозумінь, або йдуть на окремі поступки один одному. Майже половині осіб похилого віку притаманний середній рівень комунікативних і організаторських здібностей (відповідно 45,99% і 48,18%), і це є показником того, що вони прагнуть не лише до контактів з оточуючими, а й до організації останніх на виконання спільної діяльності (однак ці здібності можуть погіршуватися в складних соціальних ситуаціях). Більше ніж у половини досліджуваних (58,71%) констатовано екстравертованість, що визначає їхню соціальну активність і комунікабельність. Міжособистісні взаємини багатьох осіб цього віку є більш-менш гармонійними, мають стабільний характер (у 61,54% чоловіків і у 56,63% жінок); вони переважно тактовні, дружелюбні, щирі, добре себе почувають поряд з іншими, швидко розв'язують окремі суперечності, які можуть виникати. Водночас п'яту частину досліджуваних (22,43% чоловіків і 21,67% жінок) не влаштовують стосунки з оточуючими: вони скаржаться на неухважність близьких, їхню байдужість, невідвертість, недоброчливість. Отже, наявність можливості спілкуватися з іншими, відсутність почуття самотності зумовлюють узгодженість взаємин літньої людини. Протилежну ж тенденцію активізують її самотнє проживання та незадоволеність життям загалом.

Характеризуючи умови проживання до виходу на пенсію, 190 досліджуваних осіб (91,35%) зазначили — «з родиною (дружиною / чоловіком, дітьми, батьками, онуками, родиною сина / дочки)», 16 осіб (7,69%) — самотньо, 1 особа (0,48%) не відповіла на це питання, відповідь 1 особи (0,48%) складно визначити («мінусові»). Із 16 осіб, які до виходу на пенсію жили на самоті, в тих же умовах живуть 14, 1 особа стала жити з чоловіком, інша — з племінницею. Після виходу на пенсію з родиною живуть 136 осіб (65,39%), самотньо — 71 особа (34,13%), 1 особа (0,48%) не відповіла на питання. Із 71 особи, яка зараз проживає самотньо, 58 осіб зазначили час перебування у таких умовах. Загалом він становить від півроку до 40 років. Середній показник — 14 років. У двох осіб важко встановити точний час, їхні відповіді — «усе життя», «давно».

Порівняли особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку залежно від умов їхнього проживання (самотньо або з родиною) (табл. 1). До-

стовірність виявлених залежностей перевірена за допомогою t-критерію Стьюдента, $t_{кр} = 1,98$. Алгоритм розрахунків складено в Excel. Можемо стверджувати, що особи, котрі живуть самотньо, мають вищий рівень емпатії (18,04), зокрема установок (3,22) та здатності до проникнення в ній (3,13); вони почуваються більш самотніми (25,46 і $-0,39$); у спілкуванні, у конфліктних ситуаціях частіше сперечаються (3,49) та рідше пристосовуються (6,57). Умови проживання літніх людей не пов'язані з такими компонентами емпатії, як раціональний, емоційний та інтуїтивний канали, ідентифікація в емпатії; з наявністю друзів і приятелів, а також тих осіб, які подобаються їм, і тих, кому подобаються вони, зі схильністю до співробітництва, компромісу та уникнення в спілкуванні.

Установлено, що серед осіб похилого віку, котрі живуть самотньо, власний час витрачають на спілкування та турботу про інших 44,67%, а серед тих, хто живе з родиною, — 40,44%. Серед перших тих, хто хотів би ще спілкуватися, — 21,15%, а серед других — 17,32%. Змінили б власне коло спілкування більше осіб, які проживають з родиною, — 38,15%, а серед тих, хто проживає самотньо, таких 34,73%.

Таким чином, міжособистісне спілкування осіб похилого віку зумовлюється сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників, які, є відповідно, ознаками навколишнього простору (природного, антропогенного, соціального середовища), і виявляються в біологічних, соціальних і психологічних особливостях осіб похилого віку.

У результаті здійсненої діагностики виявлено, що літні люди мають недостатній рівень міжособистісного спілкування за різноманітними показниками, які визначають його специфіку. Вони відображають виникнення труднощів в адекватному сприйнятті інших людей, ригідність у перебігу позитивних емоцій; проблеми в оцінюванні й аналізі комунікативної ситуації й особистісних якостей; схильність до непродуктивного, напруженого спілкування, відчуження від оточення. Значно менше в похилому віці осіб, котрі мають позитивні показники ставлення до інших, у кого наявне вміння націлювати себе на контакти з ними; розвинута здатність адекватно оцінювати комунікативну ситуацію та особистісні якості; хто виявляє прагнення співпрацювати, урахувати інтереси один одного. Переважання нижчих рівнів розвитку міжособистісного спілкування літніх людей пов'язане з деформацією їхньої здатності виявляти позитивні емоції (що зумовлене зосередженням на власній особі, послабленням процесів вольової сфери), зі зниженням критичності мислення, з неприйняттям себе як повноцінного суб'єкта життєдіяльності, із зацикленістю на негативних проявах власної особистості, із послабленням внутрішнього локусу контролю.

Таблиця 1

Особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку з різними умовами проживання

Хар-ка міжособистісного спілкування	Умови прожив.	Середні значення	t-критерій	Відмінність
Емпатія, раціональний	самот.	2,52	0,15	-
	з родин.	2,55		tкр=1,98
Емпатія, емоційний	самот.	3,51	0,49	-
	з родин.	3,42		tкр=1,98
Емпатія, інтуїтивний	самот.	3,07	1,51	-
	з родин.	2,81		tкр=1,98
Емпатія, установки	самот.	3,22	2,36	+
	з родин.	2,81		tкр=1,98
Емпатія, проникнення	самот.	3,13	2,83	+
	з родин.	2,64		tкр=1,98
Емпатія, ідентифікація	самот.	2,62	1,96	-
	з родин.	2,28		tкр=1,98
Емпатія, сумарний показник	самот.	18,04	4,72	+
	з родин.	16,56		tкр=1,98
Почуття самотності	самот.	25,46	19,19	+
	з родин.	15,77		tкр=1,98
Рівень самотності (інтерв'ю)	самот.	-0,39	8,97	+
	з родин.	1,25		tкр=1,98
Наявність друзів у минулому (інтерв'ю)	самот.	0,82	0,30	-
	з родин.	0,87		tкр=1,98
Наявність друзів зараз (інтерв'ю)	самот.	-0,07	1,59	-
	з родин.	0,22		tкр=1,98
Наявність осіб, які подобаються (інтерв'ю)	самот.	0,07	1,85	-
	з родин.	0,40		tкр=1,98
Наявність осіб, яким подобаєшся (інтерв'ю)	самот.	0,30	0,91	-
	з родин.	0,46		tкр=1,98
Суперництво	самот.	3,49	3,59	+
	з родин.	2,52		tкр=1,98
Співробітництво	самот.	6,11	0,03	-
	з родин.	6,12		tкр=1,98
Компроміс	самот.	6,86	1,81	-
	з родин.	7,24		tкр=1,98
Уникнення	самот.	6,96	0,08	-
	з родин.	6,94		tкр=1,98
Пристосування	самот.	6,57	2,12	+
	з родин.	7,08		tкр=1,98

Особи похилого віку, котрі проживають самотньо (порівняно з тими, хто живе з родиною) мають вищий рівень почуття самотності, більш здатні до розуміння емоцій і почуттів інших через виявлення зацікавленості ними та вміння створювати атмосферу відкритості й довірливості. У конфліктній ситуації вони частіше прагнуть досягнути свого, незважаючи на інтереси інших, і рідше жертвують власними інтересами.

Отже, можемо стверджувати, що умови проживання літньої людини є значимим чинником її міжособистісного спілкування.

Література

1. Коваленко О.Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку: психологічні аспекти: монографія / О.Г. Коваленко. — К.: Інститут обдарованої дитини, 2015. — 456 с.
2. Скребець В.О. Екологічна психологія: підручник / В.О. Скребець, І.І. Шлімакова. — К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. — 456 с.